

УДК 343.55

І.В. СЕМЕНОГОВ, Харківський національний університет внутрішніх справ

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ АЛІМЕНТІВ НА УТРИМАННЯ ДІТЕЙ АБО КОШТІВ НА УТРИМАННЯ НЕПРАЦЕЗДАТНИХ БАТЬКІВ

Ключові слова: ухилення від сплати аліментів, ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків, звільнення від кримінальної відповідальності, дійове каяття, примирення, строки давності

Виходячи з розуміння кримінального права України як галузі, охоронна функція для якої є головною, кожен, хто вчинив суспільно небезпечне посягання на об'єкти, що охороняються кримінальним законом, повинен зазнати кримінальної відповідальності. Водночас, чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК) передбачає чимало винятків з цього, один з яких закладено у положеннях про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Таке звільнення – це відмова держави від застосування щодо особи, котра вчинила злочин, установлених законом обмежень певних прав і свобод, що забезпечує суд у випадках, передбачених КК та в порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України [1, с.21].

Звільнення від кримінальної відповідальності розглядається в сучасній юридичній науці як перспективний засіб забезпечення альтернативних шляхів вирішення кримінально-правових конфліктів [2, с.11]. Тому воно викликає значний інтерес у фахівців з кримінального права. Дослідженню цього інституту та його окремих складових в Україні присвятили свої розробки Ю.В. Баулін, О.О. Дудоров,

О.О. Житний, В.М. Куц, О.М. Лемешко, А.А. Музика, О.В. Наден, В.О. Навроцький, В.П. Тихий, Г.О. Усатий, Є.В. Фесенко, П.Л. Фріс, М.І. Хавронюк, П.В. Хряпінський та ін. Водночас, в опублікованих вітчизняними криміналістами наукових працях порівняно нечасто вивчається специфіка застосування звільнення від кримінальної відповідальності за конкретні види передбачених КК злочинів і публікації з цієї тематики мають здебільшого абстрактно-теоретичний характер. Зокрема, поза увагою дослідників поки що залишились особливості звільнення від кримінальної відповідальності особи за злочини, що передбачені ст.ст.164, 165 КК (злісне ухилення від сплати аліментів на утримання дітей або злісне ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, злісне ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків). Необхідність вирішення зазначеного питання, яка визначає мету цієї публікації, зумовлена не лише потребами у оцінці можливості реалізації більш гуманних засобів кримінально-правового впливу щодо порушників кримінального закону, а й тим, що наявність у кримінальному провадженні, розпочатому за ст.164 чи ст.165 КК, підстав для звільнення особи від кримінальної відповідальності, може стати обставиною, яка перешкодить реалізації цієї відповідальності (і навпаки – відсутність підстав для такого звільнення стає однією з передумов для того, щоб особа, яка скоїла злочинне ухилення від сплати аліментів, або від утримання неповнолітньої чи непрацездатної дитини або від сплати коштів на утримання батьків зазнала кримінальної відповідальності за це, була засуджена й покарана). При цьому цей висновок стосується не всіх видів звільнення від кримінальної відповідальності, а лише тих, що є імперативними – тобто такими, що зобов'язують суд звільнити особу від кримінальної відповідальності (у КК такі види передбачені у ст.ст.45, 46, 49, ст.106, а також у всіх заохочувальних нормах Особливої частини – зокрема, у ч.3 ст.263, ч.4 ст.212 тощо).

Межі дослідження в цій публікації окреслено положеннями розділу IX Загальної частини

КК. Пояснюється це, по-перше, тим, що випадки притягнення до кримінальної відповідальності за ст.164 КК неповнолітніх осіб в судовій практиці відсутні, а зобов'язання зі сплати аліментів батькам виникає у особи лише по досягненню нею повноліття (ст.172 Сімейного кодексу України). Тому особливості звільнення від кримінальної відповідальності неповнолітньої особи (ст.ст.97, 106 КК) в цьому дослідженні розглядати недоречно. По-друге, ст.ст.164 та 165 КК не мають заохочувальних норм, що містили б спеціальні підстави звільнення особи від кримінальної відповідальності за передбачені ними злочини. Зважаючи на викладені вище обставини, предметом дослідження в цій публікації обрано особливості застосування щодо винних у злочинах, які кваліфікуються за ст.164 чи за ст.165 КК лише підстав звільнення від кримінальної відповідальності, закріплених ст.ст.45, 46, 49 КК.

Випадки грубого порушення аліментних зобов'язань щодо дітей або батьків або щодо утримання дитини батьками завдають значної шкоди інтересам конкретних фізичних осіб, які перебувають у вразливому стані через неповноліття чи непрацездатність. Тому пріоритети у застосуванні до винних у порушеннях ст.164 та 165 КК положень розділу IX Загальної частини КК слід визначати, враховуючи, що посилення захисту прав та інтересів потерпілих й гарантоване відшкодування завданої злочином шкоди є одним із головних напрямів діяльності системи кримінальної юстиції (що, до речі, відповідає нормам міжнародного права, закріпленим в ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, де підкреслюється: жертви злочинів мають право на якнайшвидшу компенсацію за завдану шкоду [3]). Тому перевагу у цьому випадку слід віддавати підставам звільнення від відповідальності, які містять ст.45 КК (дійове каяття) та ст.46 КК (примирення з потерпілим). Їхньою особливістю є наявність серед підстав такого звільнення по-сткримінальної поведінки, спрямованої на

загладжування негативних наслідків злочину – відшкодування збитків, усунення заподіяної шкоди, примирення з потерпілим.

Як роз'яснює Пленум Верховного Суду України, відшкодування завданих збитків або усунення заподіяної шкоди полягає в добровільному задоволенні винним або іншими особами, зокрема батьками чи близькими родичами, обґрунтованих претензій потерпілого щодо відшкодування заподіяної злочином матеріальної та моральної шкоди, загладжуванні її іншим способом, наприклад, шляхом прилюдного вибачення за завдану образу [1, с.23]. У літературі повне відшкодування збитків пов'язується із відновленням прав та благ, яких злочинець позбавив свою жертву внаслідок вчиненого злочину, що може виражатись у внесенні особою коштів або майна у фонди осіб, які зазнали майнових втрат внаслідок вчинення злочину (передача потерпілому грошей, перерахування йому безготівкових коштів, повернення предметів злочину, передача потерпілому чи іншій особі, якій завдано збитків злочином, рівноцінного або аналогічного пошкодженому майна, необхідних лікарських засобів, оплата вартості лікування потерпілого тощо) [4, с.101–102]. Після вчинення злочинного ухилення від аліментів дітям (ст.164 КК) чи батькам (ст.165 КК) головною майновою втратою для потерпілого є неотримання ним коштів, які мали бути сплачені на його користь у вигляді аліментів винною особою. Логічно, що відшкодуванням збитку від цих злочинів має стати перш за все сплата винним всіх коштів на утримання дитини чи батьків у розмірах, що відповідають встановленим рішенням суду аліментам. Водночас, шкідливі наслідки злісного ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні (ст.164 КК) полягають в ненаданні дитині необхідних предметів (харчування, одягу, взуття, лікарських препаратів, домашніх речей тощо) чи у відмові в створенні умов для повноцінного життя й розвитку дитини (в наданні житла, в піклуванні, в створенні умов проживання). Тому для застосування

положень ст.45 чи ст.46 КК до особи, яка вчинила це посягання на сімейні відносини, від неї вимагається перш за все усунення заподіяної шкоди, тобто суттєвого поліпшення умов життя потерпілої дитини. Одноразова сплата на її користь навіть значної суми коштів проблему не вирішує. Крім того, якщо злісне ігнорування винним своїх сімейних обов'язків щодо дитини потягло негативні наслідки для її здоров'я (наприклад, вона захворіла, вимушено проживаючи тривалий час з вини батьків у неопалюваному приміщенні), для звільнення від кримінальної відповідальності винний має забезпечити відновлення здоров'я потерпілого (або компенсацію йому витрат, які той особисто здійснив на своє лікування).

Має певні особливості звільнення особи, яка вчинила передбачений ст.ст.164 чи 165 КК злочин, від кримінальної відповідальності за ст.46 КК. «Головним» у процесі такого примирення є потерпілий. Саме від нього у підсумку залежить реалізація звільнення особи від кримінальної відповідальності за ст.46 КК [5, с.141]. Тому для перспектив застосування ст.46 КК важливо взяти до уваги характер взаємовідносин потерпілого та суб'єкта зазначених злочинів. Ці взаємовідносини перебувають, як правило, в площині родинних зв'язків, адже потерпілий від злочинів, передбачених ст.164 КК – це неповнолітні або непрацездатні діти, а суб'єктом злочину є їхні батьки, усиновителі або особи, які за рішенням суду мають надавати дитині утримання. Потерпілі від злочину, передбаченого ст.165 КК – непрацездатні батьки, а суб'єктами злочину виступають кровні діти або усиновлені у встановленому законом порядку особи [6, с.61–64]. Таким чином, ці особи перебувають, як правило, у близьких стосунках, що значно полегшує досягнення між ними порозуміння та укладення угоди про примирення. З іншого боку, між цими особами можуть утворюватись відносини, в яких одна сторона (дитина, непрацездатні батьки) вважають себе залежними від іншої сторони, що створює небезпеку примушування їх до примирення. Тому суду слід обов'язково перевіри-

ти добровільність угоди про примирення між такими особами.

Одні з видів звільнення від кримінальної відповідальності, як зазначає В.М. Куц, особа має «заслужити» суспільно корисною поведінкою (у контексті нашого дослідження такими є ст.ст.45, 46 КК – І. С.), інші ж настають щодо особи немов «автоматично», без участі такої особи [7, с.6]. До останньої групи належить звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст.49 КК), яке є одним з найпоширеніших у судовій практиці. Давністю злочину є певний суттєвий проміжок часу, унаслідок спливу якого вважається, що злочин і злочинець істотно втратили суспільну небезпечність [8, с.795]. Отже, по закінченню встановленого у ст.49 КК строку особа, яка вчинила передбачений ст.164 чи ст.165 КК злочин, не підлягає кримінальній відповідальності за нього у зв'язку із значним зниженням їхньої небезпечності. Як відомо, строк давності залежить від тяжкості злочину (ч.1 ст.49 КК), яка визначається за критеріями, встановленими у ст.12 КК (за видом і розміром основного покарання). Враховуючи зміст санкцій ст.ст.164 та 165 КК (найбільш суворе покарання за передбачені у цих нормах злочини – обмеження волі на строк від двох до трьох років, що характеризує ухилення від сплати аліментів на утримання дітей або від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків як злочини невеликої тяжкості) та виходячи з положень ч.1 ст.49 КК, якою встановлено строки давності слід зробити висновок, що диференційований строк давності за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей або від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків – три роки.

Негативна соціальна природа діянь, відповідальність за вчинення котрих встановлена у ст.ст.164, 165 КК, виражається у тому, що всі вони виражають невиконання особою певних своїх зобов'язань. Тому за своєю конструкцією ці правопорушення належать до триваючих злочинів, своєрідність яких полягає в тому, що вони безперервно виконуються впродовж

більш або менш тривалого періоду часу [9, с.19]. Така особливість конструкції складів триваючих злочинів сприяла появі дискусії щодо обчислення початкового й кінцевого моментів у обчисленні давності як можливої підстави звільнення від кримінальної відповідальності за їх учинення. У ст.49 КК початок перебігу давності пов'язано із днем вчинення злочину. Для визначення того, що вважати таким днем, слід звернутися до ч.3 ст.4 КК, в якій часом вчинення злочину визнається час вчинення особою передбаченої законом про кримінальну відповідальність дії або бездіяльності. Отже, днем вчинення злочину у контексті ст.49 КК слід вважати добу, до закінчення якої особою було здійснено дію чи бездіяльність, які входять до об'єктивної сторони складу злочину. Іншими словами, день вчинення злочину доцільно пов'язувати із часом фактичного припинення (закінчення) злочинного посягання [10, с.147, 149].

Щодо злочинного ухилення від сплати аліментів моментом закінчення у теорії й практиці досить давно вважався час, коли особа була примушена здійснити відповідні виплати або затримана й притягнута до кримінальної відповідальності [11, с.41]. Так, В.С. Савельєва зазначала, що ухилення від сплати аліментів є типовим триваючим злочином, яке характеризується тим, що починається з одного акту злочинного діяння (ухилення від стягнення аліментів у найближчий термін платежу) і в подальшому являє тривале й безперервне здійснення складу злочину (ухилення від стягнення як заборгованостей, так і поточних платежів) [12, с.21]. Л.В. Дорош також дійшла висновку, що ухилення від платежу аліментів за юридичною природою належить до триваючих злочинів, який починається з часу злісного ухилення та безперервно виконується на стадії закінченого злочину до відпадиння правового обов'язку (зокрема, смерті дитини, на утримання якої було присуджено аліменти) або до вжиття заходів з боку відповідних органів (затримання або притягнення до кримінальної відповідальності), або ж з моменту вчинення дій, які вима-

гаються за законом (сплата встановлених виконавчим листом сум) [13, с.9]. Такі висновки цілком відповідали виробленому в доктрині кримінального права правилу, за яким строк давності щодо триваючих злочинів обчислюється із дня фактичного припинення дії чи бездіяльності особи [2, с.162; 14, с.54–55].

У теперішній час положення щодо обчислення давності за ухилення від сплати аліментів дітям чи батькам потребують деякого уточнення у зв'язку із тим, що в 2010 р. ст.164 КК була доповнена приміткою, згідно якої злісним ухиленням від сплати коштів на утримання дітей (аліментів) або на утримання непрацездатних батьків слід розуміти будь-які діяння боржника, спрямовані на невиконання рішення суду (приховування доходів, зміну місця проживання чи місця роботи без повідомлення державного виконавця тощо), які призвели до виникнення заборгованості із сплати таких коштів у розмірі, що сукупно складають суму виплат за шість місяців відповідних платежів. Після цих змін склади злочинів «ухилення від сплати аліментів» (ст.164 КК) та «ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків» (ст.165 КК) стали не формальними, якими були раніше, а триваючими злочинами із матеріальними складами. Момент їхнього закінчення згідно із новою редакцією кримінального закону має пов'язуватись із виконанням винним діяння (ухиленням від сплати визначених рішенням суду коштів), що зумовлює точно визначений суспільно небезпечний наслідок – виникнення у винного аліментної заборгованості в певному розмірі (суму виплат за шість місяців). Такі суспільно небезпечні наслідки – це майнова шкода, яка є результатом невиконання одним із суб'єктів аліментних правовідносин свого обов'язку (тобто неотримання належного). Отже, початковий момент перебігу строку давності за ухилення від сплати передбачених ст.ст.164, 165 КК платежів слід обраховувати з часу, який не може бути коротшим за шість місяців з часу виникнення у винного початкової аліментної заборгованості.

По-іншому визначається початок перебігу давності щодо злісного ухилення батьків від утримання неповнолітніх або непрацездатних дітей, що перебувають на їх утриманні (ст.164 КК). Це посягання є триваючим злочином із формальним складом. Вчинений у цій формі злочин вважається закінченим з моменту, коли ухилення від утримання дитини набуло злісного характеру, для чого враховується тривалість ухилення, продовження ухилення після попередження про необхідність виконання свого обов'язку з боку судді чи державного виконавця, неодноразові звернення потерпілого або інших осіб до винного з цього приводу тощо [6. с.61; 15, с.515]. Водночас, такий підхід до встановлення моменту закінчення діяння здатен створити певні проблеми при вирішенні питання про давність злочинного ухилення від утримання дітей. Для правильного практичного застосування ст.49 КК щодо цього злочину необхідне точне встановлення часу, в який винним було закінчено вчинення діяння («день вчинення злочину»), а момент, з яким пов'язується набрання діянням ознак злісності поки що залишається оцінною категорією.

Проведене дослідження дозволяє побачити, що злочинне ухилення від сплати аліментів дітям або батькам, а також грубе порушення обов'язків щодо утримання неповнолітньої чи непрацездатної дитини (ст.ст.164, 165 КК) може стати передумовою для більшості «загальних» видів звільнення від кримінальної відповідальності. Тому там, де це доцільно й можливо, органи охорони правопорядку та суб'єкти, відповідальні за захист прав і свобод громадян, можуть і повинні використовувати щодо на правопорушників такий засіб кримінально-правового впливу, як позбавлення їх, з передбачених законом підстав, офіційного засудження й пов'язаних із ним обтяжень та обмежень. Водночас, результати дослідження показують, що особливості конструкції об'єктивної сторони кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст.164 та 165 КК, зміст негативних наслідків цих посягань, взаємовідносини між суб'єктами та потерпілими від цих

злочинів значною мірою визначають специфіку звільнення винних від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям (ст.45 КК), із примиренням винного із потерпілим (ст.46 КК) та із закінченням строків давності (ст.49 КК).

ЛІТЕРАТУРА

1. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» : від 23.12.2005 р., № 12 // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України та постанов Верховного Суду України у справах кримінальної юрисдикції / упоряд. Н. О. Гуторова, О. О. Житний. – Х. : Одиссей, 2012. – С. 21–28.
2. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія / Ю. В. Баулін. – К. : Атіка, 2004. – 296 с.
3. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью : от 29.11. 1985 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_114.
4. Житний О. О. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям : монографія / О. О. Житний. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 152 с.
5. Куц В. М. примирення учасників кримінально-правового конфлікту (кримінально-правовий аспект) : монографія / В.М. Куц, А. М. Ященко. – Х. : Юрайт, 2013. – 328 с.
6. Андрушко П. П. Коментар до статей 164–169 Кримінального кодексу України / П. П. Андрушко // Законодавство України : наук.-практ. комент. – 2004. – № 7. – С. 60–75.
7. Куц В. М. Заохочення та пом'якшення примусу як засоби кримінально-правового регулювання / В. М. Куц // Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 14–15 травня 2002 р.) : у 2 ч. – Запоріжжя : Юридичний ін-т МВС України, 2002. – Ч. 1. – С. 5–9.

8. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / А. С. Беніцький, В. О. Гацелюк, М. К. Гнетнев, В. С. Гуславський та ін. ; за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – 1112 с.

9. Малков В. П. Множественность преступлений и ее формы по советскому уголовному праву / В. П. Малков. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1982. – 176 с.

10. Клименко В. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (проблемні питання) / В. Клименко // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 12. – С. 145–150.

11. Зелинский А. Ф. Квалификация повторных преступлений / А. Ф. Зелинский. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1976. – 54 с.

12. Савельева В. С. Уголовная ответствен-

ность родителей за злостное уклонение от уплаты алиментов : учеб. пособие / В. С. Савельева. – М. : ВЮЗИ, 1982. – 63 с.

13. Дорош Л. В. Уголовная ответственность за злостное уклонение от платежа алиментов на содержание детей : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / Л. В. Дорош. – Х. : Харьков. юрид. ин-т им. Ф. Э. Дзержинского, 1982. – 18 с.

14. Ткачевский Ю. М. Давность в советском уголовном праве / Ю. М. Ткачевский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 128 с.

15. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 5-те вид., переробл. та доповн. – К. : Юрид. думка, 2008. – 1216 с.

Семенов І. В. Деякі особливості звільнення від кримінальної відповідальності за ухилення від сплати аліментів на утримання дітей або коштів на утримання непрацездатних батьків / І. В. Семенов // Форум права. – 2014. – № 2. – С. 377–382 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_2_67.pdf

Розглянуто теоретичні і практичні проблеми звільнення від кримінальної відповідальності осіб, винних у вчиненні злочинів, передбачених статтями 164 або 165 КК України. Визначено особливості звільнення таких осіб від кримінальної відповідальності у зв'язку із дійовим каяттям, із примиренням з потерпілим та із закінченням строків давності.

Семенов І.В. Некоторые особенности освобождения от уголовной ответственности за уклонение от уплаты алиментов либо средств на содержание нетрудоспособных родителей

Рассмотрены теоретические и практические проблемы освобождения от уголовной ответственности лиц, виновных в совершении преступлений, предусмотренных статьями 164 либо 165 УК Украины. Определены особенности освобождения таких лиц от уголовной ответственности в связи с деятельным раскаянием, с примирением с потерпевшим и с окончанием сроков давности.

Semenov I.V. Some Features of Exemption from Criminal Liability for Failure to Pay Alimony or Maintenance Funds for Disabled Parents

Theoretical and practical problems of exemption from criminal responsibility of perpetrators of crimes under Articles 164 or 165 of the Criminal Code of Ukraine considered. The features of release of such persons from criminal liability in connection with active repentance, to reconciliation with the victims and with the end of the limitation period fined.